Aydınoğulları'ndan Osmanlı'ya Bir Batı Anadolu Kenti: Tire'nin Mekânsal Dönüşümü

Çağla Caner Yüksel*

Öz

Bu çalışma, Aydınoğulları ve devamında Osmanlı hâkimiyetine karşılık gelen 14. ve 16. yüzyıllarda Batı Anadolu'nun en önemli kentlerinden biri olan Tire'nin mekânsal gelişim ve dönüşümünü irdelemektedir. İzmir'in ilçelerinden biri olan Tire Eski Çağ'dan itibaren Batı Anadolu'da yerleşmiş çeşitli kültürlere ev sahipliği yapmıştır. Ancak Tire kent dokusunun biçimlenmesi büyük ölçüde 14. yüzyılla birlikte bölgede etkin olan Türk-İslam hâkimiyeti döneminde gerçekleşmiştir. Günümüzde de devam eden kent yapısının temellerinin ilk olarak Aydınoğulları tarafından 14. - 15. yüzyıllarda atıldığı söylenebilir. Devamında gelen Osmanlı egemenliğinde ise, 15. - 16. yüzyıllarda kentsel yapı nihai olarak şekillenmiştir. Kent dokusunun kentsel mimari ile birlikte biçimlendiğini öne süren bu çalışmada, Tire'nin kentsel gelişim ve dönüşümü cami, medrese, han, hamam gibi anıtsal, kamusal yapılar ve de özellikle yapı toplulukları olan külliyeler ile bağlantılı olarak incelenmektedir. Diğer bir deyişle, sırasıyla Aydınoğulları ve Osmanlı hâkimiyeti altında Tire'nin gelişimi ve dönüşümü kentsel mimariyle ilişkilendirilip karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tire, Batı Anadolu, kentsel gelişim, mekânsal dönüşüm, külliyeler, Aydınoğulları, Osmanlı.

A Western Anatolian Urban Centre from the Aydinid Principality to the Ottoman State: Spatial Transformation of Tire

Abstract

This study investigates the spatial developments, transformations and changes of a significant Western Anatolian urban centre, namely Tire between the 14th and 16th centuries, which correspond to the Aydınid and the subsequent Ottoman rule. One of the administrative districts under the city of İzmir today, Tire had been home to various cultures that settled in Western Anatolia from ancient times onwards. However, the town owes the shaping of its urban form and fabric to the Turkish - Islamic rule in the region, which had been effective since early 14th century. It can be said that, the foundations of the town's urban structure, which is almost similar to its current situation, had been established back in the 14th - 15th centuries by the Aydınid Principality. As such, the urban structure acquired its final form under the subsequent Ottoman rule, particularly in the 15th and 16th centuries. This paper also claims that urban form and fabric were developed and shaped in accordance to urban architecture. In this framework, urban development and spatial transformation of Tire is studied in relation to the public buildings, monuments such as mosques, madrasas, baths and especially to building groups in the form of building complexes. In other words, Tire is comparatively analysed in terms of its spatial transformation and being reshaped in relation to its urban architecture first under the Aydınid and next the Ottoman rule.

Keywords: Tire, Western Anatolia, urban development, spatial transformation, building complexes, Aydınids, Ottomans.

* Yrd.Doç.Dr., Başkent Üniversitesi, Güzel Sanatlar, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü; caglacaneryuksel@gmail.com

Giriş

Bu çalışma, Aydınoğulları ve devamında Osmanlı hâkimiyetine karşılık gelen 14. ve 16. yüzyıllar arasında bir Batı Anadolu kenti olan Tire'nin mekânsal gelişim, dönüşüm ve değişimlerini irdelemektedir. Çalışmada kent dokusunun kentsel mimari ile birlikte biçimlendiği öne sürülmektedir. Bu çerçevede, Tire'nin Aydınoğulları ve Osmanlı döneminde mekânsal gelişim ve dönüşümü cami, medrese, han, hamam gibi anıtsal, kamusal yapılar ve de özellikle yapı toplulukları olan külliyeler ile bağlantılı olarak incelenmekte ve karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir.

Öncelikle 14. - 16. yüzyıllarda Batı Anadolu'nun tarihi arka planı sunulacak, devamında külliyelerin tanımı ve kentsel gelişimdeki rolleri vurgulanacaktır. Sonra, bu zaman dilimi içerisinde bölgenin önemli bir kentsel yerleşimi olarak öne çıkan Tire tanıtılıp, kentin gelişimi ve mekânsal dönüşümü, özellikle yapı toplulukları külliyeler ile ilişkilendirilip Aydınoğulları ve Osmanlı dönemleri için karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir.

Batı Anadolu'nun Tarihi Arka Planı

Batı Anadolu, 11. yüzyıldan başlayarak kademeli Türkleşme süreciyle birlikte sosyal ve kültürel bağlamda yeniden yapılandı (Stewig 1970: 123-140; Vryonis 1971: 143-155, 194-216, 223-244, 285-287). Selçuklular, Anadolu'da hüküm sürdükleri dönemde, güvenlik amacıyla, Bizans'la kendi toprakları arasında sınır oluşturan bu bölgeye Türk boylarının yerleşimini desteklediler. Yüzyılın başlarında Selçuklu Devleti sona erdikten sonra bu boylar Türk beyliklerine dönüştüler ve her biri Batı Anadolu'nun belli bölgelerinde hâkimiyetlerini ilan ettiler. Anadolu Selçuklu Devleti'ne benzer şekilde her bir beyliğin amacı, diğerine üstün gelip merkezî bir güç olabilmekti. Diğer taraftan Akdeniz'de yükselen bir Latin gücü bulunmaktaydı. Venedik ve Ceneviz gibi İtalyan şehir devletleri dikkate değer deniz güçleri oluşturmuşlardı ve Ege limanlarında hüküm sürmek amacıyla çalışıyorlardı.

Batı Anadolu, 13. yüzyılın sonlarından 15. yüzyılın ortalarına kadar olaylı ve hareketli bir döneme sahne oldu. Çökmek üzere olan Bizans İmparatorluğu batıdan Latin, doğudan Türk tehdidine karşı kendini korumaya çalışıyordu. Türk boylarının oluşturduğu uç beylikleri Osmanoğulları, Karesioğulları, Saruhanoğulları, Aydınoğulları, Menteşeoğulları- zamanla güçlendiler ve varlıklarını Anadolu'da hatta Rumeli'de hissettirmeye başladılar. Akdeniz'de önemli bir deniz gücü olmaya çalışan İtalyan şehir devletleri, Venedik ve Cenevizliler ise Anadolu'nun özellikle bu bölümünde etkinliklerini arttırmaya çalışıyorlardı. Ege'ye ve civarına hâkim olmak 14. yüzyılın ilk yarısındaki en önemli devletlerarası sorunlardan biriydi (İnalcık 1993: 312). Bölgede egemen güç olmak adına Türk Beylikleri, son zamanlarını yaşayan Bizans İmparatorluğu ve İtalyan şehir devletleri arasında, kimi zaman ittifaklar, birliktelikler, kimi zamansa anlaşmazlıklar, çekişmeler öne çıkıyordu. Bu durum Beyliklere özgü yönetsel, kurumsal ve sosyal kültür oluşumunu ve bunlarla ilişkili kentsel ve mekânsal biçimlenmeyi beraberinde getirdi. 15. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı Beyliği Batı Anadolu'da kesin hâkimiyetini ilan etti. Küçük bir Türk boyu olarak tarih sahnesine çıkan Beylik bölgeyi yöneten tek ve merkezi bir güç oldu. 1453'te İstanbul fethedilip, Bizans İmparatorluğu sona erince Beylik bir dünya imparatorluğuna dönüştü. Bu noktada, Osmanlı kültürü sadece yönetsel, askerî ve sosyo-kültürel alanlarda değil, aynı zamanda edebiyattan müziğe, sanattan mimarlığa uzanan geniş bir yelpazede etkili oldu.

İşte, 14. - 16. yüzyıllar arasındaki Batı Anadolu'nun tanıklık ettiği kentsel gelişim ve mekânsal dönüşümler, egemen politik güçler arasındaki bu değişimler ve yerleşik kültürlerle bölgeye yeni yerleşen kültürlerin etkileşimleriyle şekillenmiştir. Aydınoğulları dönemi kentsel ve mekânsal üretimlerde yeni ve deneysel arayışlara tanıklık ederken, Osmanlı dönemi klasikleşme yolunda bir kent ve mimarlık kültürünün gelişimine sahne olmuştur. Bu durumu kentsel üreteç olarak görev yapan külliyeler, onların etrafında kurulan mahalleler ve bunların kent coğrafyasındaki dağılımından izlemek olanaklıdır. Bu anlamda Tire, Batı Anadolu'da hem Aydınoğulları hem de Osmanlı döneminde önemli bir yerleşim merkezi olarak varlığını sürdürmüş ve 14. - 16. yüzyıllara tarihlenen dikkate değer mimari mirasıyla öne çıkmıştır.

Külliyeler Ve Kentsel Gelişime Katkıları

Türk-İslam dönemi için mimarlık tarihi terminolojisinde kullanıldığı üzere, külliye, bir cami etrafında toplanan farklı işlevlere sahip yapılar grubu olarak tanımlanmaktadır (Akozan 1969: 303; Goodwin 1986: 366; İpekoğlu 1993: 2; Kuran 1971: 17; Rey-

hanlı 1976: 121).[1] Külliye terimi aynı zamanda bir velinin türbesi etrafında toplanan yapılar grubunu tanımlamakta da kullanılmaktadır (İpekoğlu 1993: 2; Reyhanlı 1976: 122; Say 2006).[2] Diğer taraftan, en başta bir bütün olarak tasarlanması ya da zamanla eklenerek büyümesi bakımından külliyelere farklı tanımlar getiren araştırmacılar vardır. Cantay (2002a: 836; 2002b: 1) külliyeleri birlikte tasarlanarak inşa edilen çeşitli işlevlere sahip yapıların bir arada olduğu sosyal kuruluşlar olarak tanımlamaktadır. Ancak bir külliye aynı zamanda, zaman içinde bir yapı etrafında örgütlenen yapılar topluluğu olarak da tarif edilebilir. İpekoğlu (1993: 2-3) külliyeyi dini, eğitim veya sosyal amaçlı işlevlere sahip genellikle bir cami etrafında en baştan tasarlanarak inşa edilen veya zaman içinde eklenerek örgütlenen yapılar topluluğu olarak tanımlamaktadır. Sonuç olarak külliyeyi, çoğunlukla yönetici sınıf tarafından vakıf olarak kurulan, bir cami etrafında en baştan tasarlanarak veya zaman içinde eklenerek oluşturulan -dini, eğitimle ilgili, sosyal veya ticarî- işlevlere sahip yapılar topluluğu olarak tanımlayabiliriz. Çünkü ister en baştan bir arada tasarlanarak inşa edilmiş, isterse zaman içinde eklenerek oluşturulmuş olsun külliyeler Batı Anadolu kentlerinin gelişimleri düşünüldüğünde son derece etkin öğelerdir.

Külliyelerin kuruluşları ardındaki nedenler dini amaçlı, kamu yararı için, simgesel ve de imar/iskân amaçlı şeklinde dört ana başlıkta toplanabilir. İlk olarak dini nedenlerle külliyeler inşa edilmiştir ki varlıklı kesimin iyi birer Müslüman olmak için hayır amaçlı yaptığı bir faaliyettir. Külliyeler ayrıca kamu yararı göz önüne alınarak inşa edilmiştir. Böylelikle halkın ibadet edebileceği camiler; yoksulların, yolcuların karınlarını doyurup barınabilecekleri imaretler, tabhaneler; ücretsiz eğitim alınabilecek medreseler vs. topluma sunulmuştur. Öte yandan külliyelerin yaptıranın, baninin gücünü temsil etmek ve mimari üzerinden gücünü somutlaştırmak amacıyla inşa edildiğini söylemek de mümkündür. Ancak, bu çalışma kapsamında özellikle vurgulandığı üzere külliyeler imar/iskân amaçlı inşa edilmişlerdir. Böylelikle yeni fethedilen topraklar "şenlenecek", diğer bir deyişle yerleşim merkezlerinde güvenlik, refah sağlanacak, kentsel büyüme ve gelişme desteklenecekti (Barkan 1942: 279-304; Barkan 1962-63: 239-241; Reyhanlı 1976: 122-123). Türk-İslam hâkimiyetindeki Anadolu kentlerinin birçoğunda külliyeler kentsel büyüme ve gelişmeyi sağlayan kentsel üreteçler olarak işlev gördüler. Erken Osmanlı dönemi kentlerinden özellikle Bursa'nın külliyelerle ilişkili olarak kentsel gelişimi söz konusu olduğunda Osmanlı vakanüvisi Neşrî'ye başvurulabilir. Neşrî (der. ve çev. Unat ve Köymen 1949: 187). "*Âsâr ve haslet-i Orhan Gazi*" başlıklı eserinde Orhan Gazi'nin ele geçirdiği yerleri imar etme arzusunu vurgular, İznik ve Bursa'daki vakıflarını listeler.

Bu noktada belirtmek gerekir ki, büyük ölçüde hac yollarıyla da örtüşen ticaret yolları üzerinde de külliyeler kurulmuştur. Belirli aralıklarla ve uzak geçit noktaları da göz önüne alınarak inşa edilen bu külliyeler, çevrelerinde küçük yerleşim merkezlerinin gelişiminin yolunu açmışlardır. Kent içinde inşa edilen külliyeler 'kenti içi' ya da 'kent külliyeleri' olarak sınıflandırılırken kent sınırları dışında kurulan ve genellikle etraflarında küçük yerleşim merkezlerinin üremesini sağlayan külliyeler 'menzil külliyeleri' olarak sınıflandırılabilir (Cantay 2002a: 847-850, 2002b: 31-81).[3]

Külliyeler ve daha genel olarak mimarinin kentle ilişkisi üzerine denilebilir ki kentsel mimari yalıtılmış, yalnız bırakılmış değildir, biçimlediği ve tarafından biçimlendiği kentsel bir bağlamda yer alır.[4] Mimari öğeler kent formunu şekillendirir ve kent yaşamının başat bileşenleridir. Benzer şekilde, Rossi (1982) *The Architecture of the City* (Kentin Mimarlığı) başlıklı eserinde kent ve mimarlık arasındaki karşılıklı, çift taraflı ilişkiyi tartışmaktadır. Metodolojisini kentin kendisinin de bir *artifact* (tasarım/kültür nesnesi) olarak tanımlandığı ve daha küçük tek yapı birimlerine ve alanlarına bölündüğü bir *urban artifacts* (kentsel tasarım/kültür nesneleri) teorisi olarak açıklar. Bu noktada kentsel tasarım/kültür nesneleri sırf yapılardan ibaret değil fakat kent yaşamıyla yakından ilişkili, kente hükmeden, geliştiren ve dönüştüren kuruluşlar olarak değerlendirilmektedir.

İşte, külliyeler niteliğindeki yapı toplulukları ve cami, hamam, han gibi birtakım tek anıtsal, kamusal yapılar da hem yakın çevrelerindeki kentsel

1 Bursa'da Yeşil Külliye (1414-1424). İstanbul'da Fatih Külliyesi (1463-1471) ve Edirne'de II. Bayezid Külliyesi (1484-1488) bu duruma örnektir.

2 Konya'da Mevlana Külliyesi (13. yy) ya da Eskişehir'de Seyyid Battal Gazi Külliyesi (13. yy) bu duruma örnektir.

3 Menzil külliyeleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Müderrisoğlu (1993, 2001 ve 2002).

4 Bu konuda benzer bir tartışma için bkz. Preziosi (1991: 104).

bağlamları hem de kent dokusunu biçimlendirme ve dönüştürmede önemli rol oynarlar. Tire'de, bir cami etrafında medrese, imaret, kütüphane, rasathane ve muvakkithane işlevli yapıları bir araya getiren *Yavukluoğlu Külliyesi* (15. yy ortaları) bu duruma örnek verilebilir[5] (Bkz. Resim 1-2). Bir avlu etrafında örgütlenen yapılar böylelikle hem tanımlı açık alanlar hem de kentsel mekânlar oluşturmaktadırlar. Külliyeler ve yapı toplulukları aynı zamanda etraflarında küçük merkezler oluşturan kentsel çekirdekler olarak çalışırlar. Örneğin Yavukluoğlu Külliyesi merkez alınarak Şeyhköy Mahallesi ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla kent dokusu, yapısı incelendiğinde bu sosyal ve dini işlevli yapı topluluklarının çevrelerinde yeni konut alanları, mahallelerin oluşumuna olanak sağladığı ve kenti geliştirdiği, büyümesine yol açtığı söylenebilir. Bu durumu ilk Osmanlı başkenti Bursa'da izlemek mümkündür. Erken Osmanlı dönemi sultanlarının vakfettikleri külliyeler kentin biçimlenmesi ve gelişmesinde etkili olmuştur.[6] Buradaki her bir yapı topluluğu kentin stratejik noktalarında konumlanmış ve etraflarında mahallelerin oluşumuna yol açmıştır. Kent yapısı buna göre şekillenmiş ve dönüşmüş, bu yerleşim birimlerini birbirine bağlayan bir yol ağı ortaya çıkmıştır. Bursa'da izlenen bu kent modeli Batı Anadolu'da hem Aydınoğulları hem de Osmanlı döneminde önemli bir yerleşim merkezi olan Tire'de de görülmektedir.

Tire'nin Tarihi Ve Sosyo-Ekonomik Arka Planı

Günümüzde İzmir'in ilçelerinden biri olan Tire, Eski Çağ'dan itibaren Batı Anadolu'da yerleşmiş farklı kültürlere ev sahipliği yapmıştır (Armağan 2003: 28; Caner Yüksel 2012: 107-109; Tokluoğlu 1957: 5-6; 1964: 23-24; 1973: 31-34). Kentin Türk-İslam kültürüyle biçimlenmesi 1307'de Aydınoğlu Mehmet Bey ve Sasa Bey'in Ayasuluk ve Birgi'yle birlikte Tire'yi ele geçirmesiyle başladı (Akın 1968: 18, Armağan 2003: 29; Aslanoğlu 1978: 1; Tokluoğlu 1957: 7; 1973: 34). Birgi'yi başkent seçen Aydınoğulları Beyliği kurucusu Mehmet Bey 1333'te ölümünden hemen önce Tire'nin idaresini oğlu Süleyman Şah'a bıraktı (Akın 1968: 29-30; Aslanoğlu 1978: 1; Tokluoğlu 1957: 7; 1973: 34). 1390'da Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid ele geçirene kadar Tire Aydınoğulları idaresinde büyüdü ve gelişti. Yıldırım Bayezid, dönemin Aydınoğlu beyi İsa Bey'i başkent Birgi'den Tire'ye sürdü (Akın 1968: 60; Armağan 1989: 22: Tokluoğlu 1957: 7-8; 1973: 34-35; Uzunçarşılı 1929: 116-145). Ancak, bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti uzun sürmedi, Yıldırım Bayezid 1402'de Ankara Savaşı'nda Timur'a yenilince, Timur Batı Anadolu beyliklerine topraklarını geri verdi. 1402 -1403 kışında Timur'u Tire'de ağırlayan Aydınoğulları burada yeniden hüküm sürmeye başladılar (Aka 1994: 21-23; Akın 1968: 64-68). Ancak bölgedeki Aydınoğulları hâkimiyetinin dirilişi uzun süreli olamadı. Aydınoğulları'nın taht varisleri arasındaki çekişmeler bölgede giderek etkili olan Osmanlı akınları beyliğin gücünü yeniden zayıflattı ve 1425'te II. Murad Aydınoğulları Beyliği'ne kesin olarak son verdi (Akın 1968: 68-83; Armağan 1989: 22-23; Aslanoğlu 1978: 1; Tokluoğlu 1957: 7-8; 1973: 34-35). 15. ve 16. yüzyıllar boyunca Tire, Ayasuluk ve Balat gibi Beylik Dönemi önemli liman kentleri ya da Birgi ve Beçin gibi yine Beylik Dönemi önemli iç kentlerden farklı olarak büyümeyi ve kalkınmayı sürdürdü. Bu durum kentin genişlemesine ve tarım faaliyetlerinin artmasına olanak sağlayan coğrafyası kadar bölgedeki ticaret yol ağı düşünüldüğünde kentin buradaki stratejik konumuyla da ilişkilidir. 18. yüzyılda Aydın, Güzelhisar yerini alana kadar Tire, Aydıneli ya da diğer bir deyişle Aydın Sancağı'nın merkezi oldu (Akın 1968: 86-96).[7]

14. yüzyılın başlarında Aydınoğulları hâkimiyeti döneminden itibaren 16. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı hâkimiyeti süresince Tire, hem nüfus hem de barındırdığı kültürel ve ekonomik etkinliklerin yoğunluğu bakımından Anadolu'da önde gelen kentler arasında yer alıyordu (Akın 1968: 86-96; Aslanoğlu 1978: 1-2).[8] Tire, nüfus büyüklüğü, ticaret hacmi, bunlarla ilişkili kentsel büyüme ile birlikte refah da düşünüldüğünde Batı Anadolu'daki en büyük merkezdi. 937 H. / 1530 M. tarihli, 166 numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri* (haz. Özkılınç vd. 1995: 390) 1530'larda kentte 792 dükkân bulunduğunu yazmakta, Faroqhi (1984: 39, Harita 4, 40-41, 304-305, Tablo 4) 1550 - 1600

5 Yavukluoğlu Külliyesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Armağan (2003: 187, 190, 229-230, 353, 2012: 413-415); Aslanoğlu (1978: 6, 51-54, 162-165); Hazan (1986); Sayılı (1948).

6 Bursa üzerine benzer tartışmalar için bkz. Kuran (1996).

7 Evliya Çelebi, 17. yüzyılda gezileri sırasında Tire'nin Aydın Sancağı'nın merkezi olduğuna tanıklık etmiştir. Bkz. Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Haz. Dağlı, Kahraman, Dankoff 2005: 9. Kitap, 86).

8 Bu noktada Göksu (1985: 15). Aydınoğulları döneminde Tire'nin Konya, Kayseri, Sinop, Ankara, Kütahya, Bursa, Niğde, Sivas, Kastamonu, Kırşehir, Amasya ve İznik gibi önemli Anadolu kentleri arasında yer aldığını belirtir.

yılları arasında kent merkezinde 1 bedesten, 8 han, 425 dükkân ve de kent dışında 207 dükkân bulunduğunu belirtmekte, benzer şekilde Telci (2008: 34) de kentte Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) 560'tan fazla dükkân olduğunu iddia etmektedir. Bunlara paralel olarak, vakfiyelerine göre 1441'de Yahşi Bey vakıflarına gelir teşkil eden kentte 48 ve civarında 120 dükkân bulunduğu ve 1543'te Lütfü Paşa vakıflarına gelir sağlayan kentte 632 ve civarında 704 dükkân olduğu söylenebilir (Ertekin: 2007, 2008). Kenti sırasıyla 1610'larda, 1650'lerde ve 1670'lerde ziyaret eden Polonyalı Simeon (çev. Andreasyan red. Bozyel 2007: 32), Kâtip Çelebi (Yelken 1941: 126'dan alıntılanmıştır) ve Evliya Çelebi'ye (haz. Dağlı, Kahraman, Dankoff 2005: 9. Kitap, 85-92) göre de Tire faal bir ticaret merkezi olmakla birlikte "zengin, mamur ve kalabalık" bir kent merkeziydi. Aynı zamanda Tire'de bir darphane bulunuyordu ki Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren bu darphane Ayasuluk'takinin yerini almıştı ve Batı Anadolu'daki bakır/gümüş paralar burada darp ediliyordu.[9]

Tire'nin nüfus artışı ve ekonomisindeki bu gelişmeler kentte sanat, bilim ve mimarlık alanında ilerlemeleri de beraberinde getirdi. Sırasıyla Aydınoğulları yöneticileri ve Osmanlı devlet adamları, dönemin seçkin bilim adamları ve sanatçılarını buyur ettiler. Örneğin, önemli bir âlim ve filozof olan İbn Melek Aydınoğulları döneminde, bir diğer dikkate değer entelektüellerden Molla Arap da Osmanlı döneminde Tire'de yaşayarak eserler verdi.[10] Yönetici sınıf ve entelektüellerin oluşturduğu bu elit kesim önemli ölçüde siyasi ve ekonomik güce sahipti. Bunlar Tire'de çok sayıda anıtsal, kamusal yapılar ve yapı toplulukları inşa ettirerek kent mimarlığının şekillenmesine, dolayısıyla kentin kalkınmasına, gelişimine ve büyümesine katkıda bulundular.[11]

Tire'nin Kent Dokusunun Gelişimi Ve Külliyelerin Rolü

Tire kenti üzerinde yer aldığı arazi koşullarıyla uyumlu doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. İskân alanları güneyden Güme Dağları'nın eteklerinden kuzeye Küçük Menderes Ovası'na doğru konumlanmaktadır (Resim 3). Günümüzde de kent Küçük Menderes Ovası'na, düzlük alanlara doğru büyümektedir. Tarihî yapıların kentteki dağılımı ve de kent dokusu ve yol ağının biçimlenişinin işaret ettiği üzere tarihî yerleşim, kenti doğu-batı yönünde kesen ana arteri Selçuk-Ödemiş Yolu'nun güneyinde yer almaktadır. Kent Aydınoğulları'ndan Osmanlı'ya üç ana odaktan, üç ana bölge oluşturacak ve zaman içinde birbirine bağlanacak şekilde gelişmiştir. Birincisi batıda, Yeniceköy olarak bilinen bölgedir. İkincisi ortada, kenti kuzey-güney yönünde kesen ana arteri İzmir yolu boyunca şerit biçiminde uzanan ticarî merkezidir. Üçüncüsü ise Ekinhisarı ya da Bademiye diye bilinen, zamanında Aydınoğulları Sarayı'nın da içinde yer aldığı doğu bölgesidir (Şekil 1).

Tire, kent dokusunun biçimlenmesini büyük ölçüde 14. yüzyılla birlikte bölgede etkin olan Türk-İslam hâkimiyetine borçludur. Eskiçağdan itibaren Batı Anadolu'da yerleşmiş farklı kültürlere ev sahipliği yapan kentte, antik kültürlerin izleri ancak kentin Tahtakale olarak bilinen tarihî ticaret merkezindeki ızgara plan şemasında takip edilebilir.[12] Eskiçağ ve Bizans dönemine ait diğer mimari ve arkeolojik buluntular ise daha çok kentin yakın coğrafyasında, civar köylerde izlenebilir. Günümüzdeki yoğun yerleşim, kent içinde ileri kazı araştırmalarına olanak vermemektedir. Buna karşılık, Türkleşme süreciyle birlikte günümüzde de devam eden kent yapısının temelleri atılmıştır. İlk olarak Aydınoğulları güneyde, Güme Dağı yamaçlarına yerleştiler ve yönetici sınıf ve dönemin ileri gelenlerinin yaptırdığı külliyeler etrafında gelişen küçük merkezcikler oluştu. Devamında, Osmanlı egemenliğinde kent, külliyeler ve etrafında oluşan mahallelerle doğu ve kuzeydeki düzlük alanlara doğru genişledi. Aynı dönemde, Tahtakale civarında hanlar ve bedestenin de inşasıyla kentin tarihî ticaret merkezi de nihai olarak şekillendi.

Bu noktada Tire'nin ait oldukları kentsel bağlamları üreten ve dönüştüren niteliklere sahip yapı toplu-

9 Tire'de darbedilen paralarla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Akın (1968: 123-126); Kabaklarlı (2007: 29-30, 38-118).

10 Aydınoğulları ve Osmanlı dönemlerinde Tire'deki bilim adamları ve sanatçılarla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Baktır (2002: 562-564); Armağan (1983); Tokluoğlu (1959, 1973: 42-54, 57).

11 Mimarlık eserlerinin bânileri hakkında gerek yapı kitabeleri gerekse vakfiyeler gibi tarihî belgelere dayanarak bilgi edinilebilse de 14. - 16. yüzyıllarda etkili olmuş mimarlar, yapı sanatçıları ve ustaları hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Tire'de görev yapmış mimarlarla ilgili en erken tarihi kayıt 18. yüzyıldandır.

12 Türk-İslam hâkimiyeti öncesi Tire kent dokusunun daha ayrıntılı incelemesi için bkz. Caner Yüksel (2012: 118-133).

luklarının etrafında gelişen mahalleler ve yerleşim yoğunluğundaki değişimler, sırasıyla Aydınoğulları ve Osmanlı dönemleri için karşılaştırılıp değerlendirilebilir. Aydınoğulları daha çok Bademiye ve Ekinhisarı'na ve kısmen de ticarî merkez ve biraz batısına yerleşmişlerdir. Aydınoğulları döneminde biri doğuda, diğeri merkez etrafında olmak üzere iki temel yerleşim odağı görülmektedir (Şekil 2). Daha sonra, erken 15. yüzyılda, ikinci Aydınoğulları dönemi olarak adlandırabileceğimiz yıllarda (1402-1426) ortaya çıkan yeni mahallelerle, kent üç odaklı bir yerleşime evrildi ve sınırlar batıya doğru genişledi (Şekil 3). İlk Aydınoğulları döneminde kent doğuda Bademiye'de ve merkezde ticarî merkez üzerinden gelişti. *Aydınoğulları Sarayı* gibi yönetim yapıları Bademiye'nin yükselen yamaçlarında konumlanmaktaydı ve aynı zamanda bu çevrede yeni bir yerleşim filizlenmekteydi. Bununla birlikte, ticarî birimlerin ve pazar yerlerinin çoğu merkezde yer almakta, hâlihazırdaki yerleşimle örtüşmekteydi ki böylelikle burada bir mekânsal dönüşüm başlatmaktaydı. Ekinhisarı'nın doğu uçta, Mısırlı Mahallesi'nin ise batı uçta yer aldığı gözde iskân alanları doğu-batı yönünde uzanan dik yamaçlar boyuncaydı. Böyle bir kentsel gelişim modelinin nedeni büyük olasılıkla beklenmedik saldırılar karşısında savunma kolaylığı ve güvenlikti ki bu durum güney sınırlar boyunca periferik (çevrel) bir kentsel büyüme ortaya koymaktaydı.[13] Aydınoğulları Sarayı ve çevre yerleşimi de Ahiler (Taşpazarı, Sofuköy) Mahallesi'ni oluşturacak şekilde düzlük alanlara doğru genişledi. Ticarî merkezin kuzeyinde uzanan Gebran (Rum) ve Şücaeddin (Doğancılar) Mahalleleri ve ticarî merkezin hemen batısında yer alan, Yahudi cemaatinin barındığı Hatuniye Mahallesi'nin de yine doğu-batı ekseninde hizalanmaları bakımından dikkate değerdir. Böyle bir tercihin nedeni ticaret ve yol ağıyla ilişkilendirilebilir. Bütün bu yerleşim mahalleleri kentin doğu-batı ekseni boyunca ilerleyen ana arteri Selçuk-Ödemiş Yolu boyunca gelişmiştir. Bununla beraber, hâlihazırda var olan ticarî alanla örtüşen ticarî merkez, kentin tek değil ancak ana ticaret merkeziydi. Kentin iki ana arterinin kavşağında ve de en eski meskûn alanının kesişiminde yer almaktaydı. Hem kuzey-güney hem de doğu-batı arteri ticaret faaliyetlerini destekliyor ve canlandırıyordu. Taşpazarı ve Sofuköy, Aydınoğulları'nın ilk hâkimiyet dönemlerindeki en faal ticaret bölgelerindendi. Özellikle *Karakadı Mecdettin Külliyesi* (geç 14. yy) etrafında, civar pazarlar ve dükkânlarda ve artık var olmayan *Karakadı Hanı* ve yakınındaki günümüzde yıkıntı halinde olan *Karakadı Hamamı*'nda ticarî faaliyetler öne çıkmaktaydı.[14] Aydınoğulları döneminde Tire işte bu noktalardan, eğimli dik yamaçlar boyunca ve Selçuk-Ödemiş Yolu boyunca ticarî merkezden düzlük alanlara doğru büyüdü. Kentin doğusunda var olan mahalleler düzenli olarak gelişmeye devam etmekteyken, Turunç tek yeni mahalleydi. Küçük Hafiz, Veled-i Kadı ve Yayla Fakıh Mahalleleri, Çanakçı Mahallesi'nin batısında dik yamaçlar boyunca ortaya çıktılar. Daha batıda ise Selçuk-Ödemiş Yolu boyunca Tekke ve Yeniceköy Mahalleleri kuruldu.

Aydınoğulları'ndan sonraki Osmanlı hâkimiyeti döneminde, 15. ve 16. yüzyıllarda kent, doğuda Bademiye, batıda Yeniceköy ve ortada, merkezde ticarî bölge olmak üzere üç belirgin yerleşim odağının etrafında gelişmekte, kent dokusu böylelikle şekillenmekteydi. Doğuda, Bademiye'de Taşpazarı ve Sofuköy gibi yoğun nüfuslu mahalleler gelişmeye devam etmekteydi. Zamanla bunlar daha küçük mahallelere bölündü ve mahalle sayısı arttı. Var olan mahalleler arasında özellikle yüksek yamaçlara doğru yeni mahalleler ortaya çıktı. Örneğin, Bademiye'nin güneyinde Işıklı Mahallesi gelişti ve Ağaççılar ve Bademiye arasını da Küp Mahallesi doldurdu. Bütün bu adı geçen mahalleler, Camii Cedid ve Alacamescit mahallelerinden Ekinhisarı ve Bademiye'den Işıklı'ya doğru ilerleyen ikincil yola paralel dik yamaçlar boyunca sıralanmaktaydı. Düzlük alanlarda kuzeye doğru konumlanmış mahalleler Sofuköy ve Taşpazarı civarlarında Selçuk-Ödemiş ve biraz önce bahsettiğimiz ikincil yol arasında kalan bölgeyi dolduracak şekilde ortaya çıkmaktaydı. Bu mahalleler merkezden kopuktu. Ticarî merkezin batısındaki Rum Mahallesi ve doğusundaki Taşpazarı ve komşu mahallelerin arası çok daha sonra iskân edildi. 1670'lerde Tire'yi ziyaret eden Evliya Çelebi kentin üç yerleşim odağını üç ayrı teşekkül olarak tarif etmektedir. Aradaki bu alanın morfolojisi komşu mahallerinkinden farklı olduğu için üç ayrı odak etrafında gelişen yerleşimlerin ancak geç 19. yüzyıl veya erken 20. yüzyılda birleştiğini söylemek olasıdır (Şekil 4).

13 Periferik (çevrel) büyümeyle ilgili ayrıntılı tartışma için bkz. Caner (2007: 38-42) ve Göksu (2006: 281-282).

14 Karakadı Mecdettin Külliyesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Armağan (1983: 70-71, 2003: 187, 220-221, 300-301, 337, 350, 2012: 203-206); Aslanoğlu (1978: 5, 16-20, 118-123); Çakmak (2002: 33-37); Kalfazade-Ertuğrul (1995: 390-398); Kuban (1962: 43); Madran (1970, 1975).

Osmanlı döneminde batıdaki yerleşim doğudakine kıyasla çok daha hızlı büyümüştür. Yakın zamanda kurulan Tekke ve Yeniceköy mahalleleri düzenli olarak geliştiler ve kentsel ihtiyaçlara cevap verecek şekilde daha fazla sayıda kamusal yapı inşa edildi. Selçuk-Ödemiş Yolu boyunca Tekke ve Yeniceköy mahalleleri yanında Debbağ Sinan ve Abdülvehab mahalleleri ortaya çıktı. Kentin güneybatı ucunda, Yavukluoğlu Külliyesi etrafında gelişmiş Şeyhköy Mahallesi'ne bağlanacak şekilde Selçuk-Ödemiş Yolu'ndan güneye doğru yola dik uzanan küçük caddeler açıldı. Benzer şekilde, ticarî merkeze doğru, Yahudi Mahallesi'nin yakınında, *Yahşi Bey Camisi* (1441) etrafında kurulan Yahşi Bey Mahallesi'nin doğusuna da bağlantı sağlandı.[15]

Zamanla kentsel gelişim, külliyeler etrafında gelişen yeni mahalleleri beraberinde getirdi. Güneydeki dik yamaçlardan Yahşi Bey yakınındaki düzlük alanlara doğru sıralanan Tarakçızade, Takkacızade, Hasan Çelebi, Yalınayak, Hacı Müderris ve Miskince mahalleleri, hâlihazırdaki Çanakçı, Yayla Fakıh, Mısırlı, Küçük Hafız ve Veled-i Kadı mahalleleri arasındaki yeni gelişim alanlarıydı. Kentin bu bölümü Osmanlı hâkimiyeti boyunca kademeli olarak iskân edildi ve batıda Yeniceköy ve komşu mahallelerini ticarî merkezin doğusundakilerle bağlayacak şekilde büyüdü (Şekil 5).

Son olarak, 15. - 16. yüzyıllarda Osmanlı döneminde ticarî merkez nihai biçimine kavuştu. İki ayrı alandaki pazar yerleri ve hanlar etrafında zamanla bu alanları birbirine bağlayacak şekilde yeni ticarî birimler üredi. Bir tarafta, önceden var olduğu düşünülen kalenin hemen altında *Ulu Cami* (erken 15. yy) ve *Terziler Hamamı*'nın (geç 14. yy - erken 15. yy) kuzeyinde Aydınoğulları döneminden itibaren bir ticarî bölge bulunmaktaydı.[16] Bu alan kentin kuzey-güney arterinin sonunda, var olduğu düşünülen kaleye dayanan pazar yerine karşılık gelmekteydi. Ana yol boyunca biraz kuzeye doğru *Bedesten* (erken 15. yy). ve ondan kısa zaman sonra *Gazazhane Camisi* (1457) inşa edildi.[17] Diğer taraftan, yine Aydınoğulları döneminden itibaren kentin iki ana arterinin kesişiminde ticaretle ilişkili alanlar kullanılmaktaydı. Burada, Selçuk-Ödemiş Yolu'nun kuzeyinde Doğancılar Mahallesi bulunmaktaydı ve Hasır Pazarı'nda *Hüsamettin (Hasır Pazarı) Cami* (geç 14. yy - erken 15. yy) inşa edilmişti.[18] Osmanlı döneminde, bu yapı adasında *Çöplü Han* (15. yy ortaları) *Kutu Han* (15. yy ortaları) ve *Tahtakale Hamamı* (erken 15. yy) yapıldı ve bu alan Tahtakale Meydanı ve *Tahtakale Camisi*'nin (1498-99) inşasıyla nihai biçimine ulaştı.[19] Daha sonra, kuzey ve güneyde yer alan bu iki yapı adasını birbirine bağlayacak şekilde *Uzun Çarşı* inşa edildi.[20] Çöplü ve Kutu Han'ın yanına *Bakır Han* (erken 16. yy) yapıldı.[21] *Leyse Camisi*'nin (geç 14. yy - erken 15. yy) de içinde yer aldığı ticarî merkez, *Lütfü Paşa Camisi ve Medresesi* (erken 16. yy) ve *Yeni Han*'ın (erken 16. yy) inşasıyla mekânsal örgütlenmesi tamamlanan anayolun kuzeyindeki Doğancılar Mahallesi'ne doğru uzadı.[22] Ticarî merkez, anıtsal kentsel mimari ve büyük ölçekli kamusal yapılar bakımından nihai mekânsal örüntüsüne Terziler Hamamı ve Bedesten'in yanında *Ali Efe Hanı* (16. yy) ve Gazazhane Camisi yanında *Yeni Cami*'nin (geç 16. yy) inşasıyla ulaştı.[23]

15 Yahşi Bey Camisi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Armağan (2003: 187, 224-226, 2012: 387-390); Aslanoğlu (1978: 6, 36-39, 141-145); Ertekin (2008); Kuban (1962: 41-42).

16 Ulu Cami ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Akın (1968: 112-113); Armağan (2003: 186, 201-202, 2012: 377-379); Aslanoğlu (1978: 5, 24-26, 128-130); Kalfazade-Ertuğrul (1995: 136-146); Kuban (1962: 43). Terziler Hamamı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Armağan (2003: 294-295; 2012: 350-351); Çakmak (2002: 38-41, 118-122); Kalfazade Ertuğrul (1995: 217-220).

17 Bedesten ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Armağan (2003: 123; 2012: 63-64); Özer (1992: 91-94, 107-111); Yücesoy (1972). Gazazhane Cami ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Armağan (2003: 187, 227, 352; 2012: 137-138).

18 Hüsamettin (Hasır Pazarı) Cami ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Armağan (1983: 70; 2003: 186, 208-209, 233, 345; 2012: 172-173). Aslanoğlu (1978: 5, 29-31, 133-135).

19 Çöplü Han ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Armağan (2003: 160, 162-163, 165; 2012: 100-101); Çulcu (2005: 33-48); Ertekin (2008); Özer (1992: 54-59); Kutu Han ile ilgili ayrıntılı bilgi için Armağan (2003: 160, 163; 2012: 234-235). Çulcu (2005: 49-66); Ertekin (2008); Özer (1992: 60-67). Tahtakale Hamamı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Armağan (2003: 299-300; 2012: 341-343); Çakmak (2002: 46-51, 129-137) ve Tahtakale Cami ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Armağan (2003: 187, 218, 349; 2012: 341); Aslanoğlu (1978: 6, 42-45, 149-151).

20 Uzun Çarşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (2012: 383).

21 Bakır Han ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Armağan (2003: 160, 163, 167, 237-238; 2012: 54-55); Çulcu (2005: 67-80); Ertekin (2007); Oğuz (1975); Özer (1992: 68-75).

22 Leyse Cami ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Armağan (2003: 188, 233-234, 354; 2012: 241); Aslanoğlu (1978: 5, 22-24, 125-127); Lütfü Paşa Cami ve Medresesi için bkz. Armağan (1983: 8-9; 2003: 188, 237-238, 354-355; 2012: 243-244, 289-290); Aslanoğlu (1978: 6, 62-65, 175-178); Ertekin (2007) ve Yeni Han ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Armağan (1983: 8; 2003: 160, 164, 166; 2012: 409-410); Çulcu (2005: 173-178); Ertekin (2007); Özer (1992: 76-94); Tüyel (1996).

23 Ali Efe Hanı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Armağan (1983: 8; 2003: 160, 164; 2012: 6-8); Çulcu (2005: 168-172); Özer (1992: 85-90) ve Yeni Cami ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Armağan (2003: 188, 244-245, 356-357; 2012: 405-407); Aslanoğlu (1978: 7, 68-71, 181-183).

Sonuç

14. - 16. yüzyıllarda Batı Anadolu'daki en önemli yerleşim merkezlerinden biri olan Tire'nin kentsel gelişim ve mekânsal dönüşümünün irdelendiği bu çalışmada, kent dokusunun kentsel mimari ile birlikte biçimlendiği öne sürülmüş; cami, medrese, han, hamam gibi anıtsal, kamusal yapıların ve de özellikle yapı toplulukları olan külliyelerin kent dokusunun şekillenmesi ve kentin büyümesindeki rolü vurgulanmıştır. Anıtsal, kamusal yapılar ve yapı topluluklarının hem var olan mahallelerin gelişim ve genişlemesine katkıda bulunduğu, hem de yeni mahallelerin oluşumunda etkili olduğu görülmüştür. Anıtsal, kamusal yapılar ve özellikle külliye biçimindeki yapı toplulukları çevrelerinde küçük mahalleler oluşturan odak noktaları olmuş, diğer bir deyişle kentsel çekirdekler olarak işlev görmüşlerdir. Zaman içinde yol ağı bu mahalleleri bağlayacak şekilde biçimlenmiş ve de mahallelere göre kent sınırları genişlemiştir. Aydınoğulları ve Osmanlı hâkimiyetindeki dönemlerde Tire'nin gelişimi ve mekânsal dönüşümü karşılaştırmalı olarak irdelendiğinde, kentin dokusunun temellerinin Aydınoğulları tarafından atıldığını söylemek olasıdır. Ancak Aydınoğulları, bir uç beyliğinin sahip olduğu otoriteden ötesini elde edemediler. Anadolu'da merkezi bir hâkimiyet kurmayı başaran Osmanlılar gibi ilerleyemediler ve periferik (çevrel) bir güç olarak kaldılar. Bu durum her iki toplumun kent mimarisi ve kent dokusunun biçimlenişi ve gelişimine de yansımıştır. Aydınoğulları savunma kolaylığı ve güvenlik gibi nedenlerle daha çok güney yamaçlarda konumlanmıştır. Kentin bu dönemde iskân edilen daha düzlük alanları ticarî merkez civarı ve de ikincil ticaret bölgesi olarak işlev gören doğuda Karakadı Külliyesi etrafında Taşpazarı ve Sofuköy Mahalleleri'dir. Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte kent giderek büyümüş, doğu ve özellikle batı bölgesi hızla kalkınmıştır. Aynı zamanda kent bu dönemde dik yamaçlardan kuzeydeki düzlük alanlara doğru genişlemiştir. Son olarak, Aydınoğulları döneminden itibaren kullanılan ticarî merkez, nihai biçimini Osmanlı döneminde yaptırılan kalıcı yapılarla, diğer bir deyişle çok sayıda hanın ve bedestenin inşasıyla elde etmiştir. Tire'nin kalbindeki ticarî merkez, sırf ticarî amaçlara hizmet etmekten öte 14. - 16. yüzyıllarda ticareti besleyerek ve aynı zamanda ticaretten beslenerek kamusal etkinlikler ve sosyal karşılaşmalara ev sahipliği yapan canlı, devingen bir merkez olmuştur.

Kaynaklar

Aka, İsmail (1994). Timur'un Tire'ye Gelişi ile İlgili bir Kitabe. Türk Kültüründe Tire I, Sempozyum Bildileri (der. M. Şeker). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 21-23.

Akozan, Feridun (1969). Türk Külliyeleri. Vakıflar Dergisi, (8). 303-327.

Armağan, Munis (1983). Belgelerle Beylikler Devrinde Tire, İzmir: Uğur Ofset.

Armağan, Munis (1989). Tüm Yönleriyle Tire II, İzmir: Uğur Ofset.

Armağan, Munis (2003). Devlet Arşivlerinde Tire, İzmir: Karınca Matbaacılık.

Armağan, Munis (2012). Tire Tarih Ansiklopedisi, İzmir: Efe Ofset.

Aslanoğlu, İnci (1969). Tire'de Üç Cami / Three Mosques in Tire, Vakıflar Dergisi, S. 8, 161-170.

Aslanoğlu, İnci (1978). Tire'de Camiler ve Üç Mescit, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Baktır, Mustafa (2002). Beylikler Döneminde Ulema Umera Münasebetleri. Türkler Ansiklopedisi (der. H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca). C. 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 560-568.

Barkan, Ömer Lütfi (1942). İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler. V.Dergisi, (2). 279-304.

Barkan, Ömer Lütfi (1962-63). Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar. İktisat Fakültesi Mecmuası, (XXIII/1-2). 239-296.

Caner, Çağla (2007). Townscape and Building Complexes in Medieval Western Anatolia under Turkish-Islamic Culture. Power, Ideology and Representation (der. A. Cimdina ve J. Osmond). Pisa: Edizioni Plus - Pisa University Press, 27-48.

Caner Yüksel, Çağla (2012). The Making of Western Anatolian Urban Centres: Spatial Transformation in Tire, 14th-16th Centuries, Pisa: Edizioni Plus - Pisa University Press.

Cantay, Gönül (2002a). Türk Mimarisinde Külliye. Türkler Ansiklopedisi (der. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca). C. 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 836-853.

Cantay, Gönül (2002b). Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Çakmak, Canan (2002). Tire Hamamları, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Çulcu, Sevinç (2005). Evaluations of Alterations in Ottoman Hans in Tire for their Restitution, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Restorasyon Bölümü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İzmir.

Ertekin, Levent E. (2007). Lütfi Paşa, Tire Lütfi Paşa Vakıfları ve Vakıfnamesi, Ankara: Pozitif Matbaacılık.

Ertekin, Levent E. (2008). Tire'de Aydın Sancağı İlk Sancakbey Halil Yahşi Bey Vakıfları ve Vakfiyesi, Ankara: Pozitif Matbaacılık.

Evliya Çelebi, (2005). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (haz. Y. Dağlı, S. A. Kahraman, ve R. Dankoff). (9. Kitap). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Faroqhi, Suraiya (1984). Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650, Cambridge: Cambridge University Press.

Goodwin, Godfrey (1986). Külliyye. Encyclopaedia of Islam New Edition (der. E. von Donzel., B. Lewis ve Ch. Pellat). (5). Leiden: E. J. Brill, 366.

Göksu, Emel (1985). Formation and Alteration Process of the Small Town Centres in Anatolia, The Case Study of Tire, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara.

Göksu, Emel (2006). Tire, Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat) (2) (der A.U. Peker, K. Bilici). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 279-285.

Hazan, Yakup (1986). Restoration Project of Yavukluoğlu Complex in Tire, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Restorasyon Bölümü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara.

İnalcık, Halil (1993). The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium, and the Crusades. The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society, Bloomington: Indiana University of Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Studies, 309-341. (*Byzantinische Forschungen*, (1985/9). 179-211'den yeniden basım)

İpekoğlu, Başak A. (1993). Buildings with Combined Functions in Anatolian Seljuk Architecture (An Evaluation of Design Principles, Past and Present Functions). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Restorasyon Bölümü (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara.

Kabaklarlı, Necdet (2007). Tire'de Darbedilen Osmanlı Bakır Paraları, Ottoman Copper Coins Minted in Tire 1411-1516, İstanbul: Baran Ofset ve Matbaacılık.

Kalfazade Ertuğrul, Selda (1995). Anadolu'da Aydınoğulları Dönemi Mimarisi, İstanbul Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü (Yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul.

Kuban, Doğan (1962). Anadolu Gezilerinden İzlenimler, Bir Batı Anadolu Gezisi, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Kuran, Aptullah (1996). A Spatial Study of the Three Ottoman Capitals: Bursa, Edirne, and İstanbul. Muqarnas. (13). 114-131.

Madran, Emre (1970). Tire'de Üçlüleli Cami Bahçesindeki Türbe. Önasya, (6/61-62). 5-6.

Madran, Emre (1975). Tire'de Üçlüleli Camisi ve Medresesi. Rölöve ve Restorasyon Dergisi, (2). 183-198.

Mehmed Neşrî, (1949). Kitab-ı Cihan-Nüma (Neşri Tarihi) (der. ve çev. F.R. Unat, M.A. Köymen). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Müderrisoğlu, Fatih (1993). Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleri. Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara.

Müderrisoğlu, Fatih (2001). Osmanlı Şehirciliği Üzerine Bazı Gözlemler. Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı (der. M. Denktaş, Y. Özbek). Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 386-397.

Müderrisoğlu, Fatih (2002). Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri. Türkler Ansiklopedisi (der. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca). (10). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 920 - 926.

Oğuz, Filiz (1975). İzmir - Tire Bakır Han, Rölöve ve Restorasyon Dergisi, (2). 157-182.

Özer, Mustafa (1992). Tire'deki Ticaret Yapıları, Ankara Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara.

Polonyalı Simeon, (2007). Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi (çev. H. D. Andreasyan, red. R. Bozyel). İstanbul: Kesit Yayınları.

Preziosi, Donald (1991). Introduction to Part II: Power, Structure, and Architectural Function. The Ottoman City and its Parts (der. I. A. Bierman, R. Abouel-Haj, D. Preziosi). New York: Aristide D. Caratzas Publisher, 103-109.

Reyhanli, Tülay (1976). Osmanlı Mimarisinde İmaret: Külliye Üzerine Notlar. Türk Kültürü Araştırmaları, (XV/1-2). 121-131.

Say, Yağmur (2006). Anadolu'nun İslamlaşması ve Türkleşmesi Sürecinde Gazi - Eren - Evliyaların Rolü, Seyyîd Battal Gazi ve Külliyesi, İstanbul: Su Yayınları.

Sayılı, Aydın (1948). Rasathane Konusu ile İlgili Olarak Tire'de Kısa Bir Araştırma. Belleten, (XII/47). 683-687.

Stewig, Reinhard (1970). Batı Anadolu'nun Kültürel Gelişmesinin Ana Hatları, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Tanyeli, Uğur (1987). Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11. - 15. yy.). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Telci, Cahit (2008). XV. - XVI. Yüzyıllarda Tire Şehri. Türk Kültüründe Tire II, Sempozyum Bildileri (der. M. Şeker, A. Taşcan). İzmir: Tire Belediyesi Yayınları, 21-40.

Tokluoğlu, Faik (1957). Tire, Tarihi ve Turistik Değerleri, İzmir: Yenilik Basımevi.

Tokluoğlu, Faik (1959). Tire'de Yetişen Alim, Şair, Mütefekkkir, ve Mutasavvıflar, İzmir: Ragıp Basımevi.

Tokluoğlu, Faik (1964). Tire, İzmir: Şehir Matbaası.

Tokluoğlu, Faik (1973). Tire Çevre İncelemeleri, İzmir: Karınca Matbaacılık.

Tüyel, Engin (1996). Restoration Project of Matyos Han in Tire, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Restorasyon Bölümü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1929). Afyonkarahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İshakli, Manisa, Birgi, Muğla, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğirdir'deki Kitabeler: ve Sahip, Saruhan, Menteşe, İnanç, Hamitoğulları hakkında Malumat, İstanbul: Devlet Matbaası.

Vryonis Speros Jr. (1971). The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, London - Berkeley: University of California Press.

Yelken, Ulvi (1941). Tire Hakkında Muhtelif Eserlerde Görülen Yazılar I. Küçük Menderes, (2/8). 126-127.

Yücesoy, Nail (1972). The Bedesten in Tire, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Restorasyon Bölümü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara.

_____ (1995). 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530). Hüdâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları (dizin ve tıpkıbasım) (haz. Özkılınç, A., Coşkun, A., Karazeybek, M., Sivridağ, A., ve Yüzbaşıoğlu, M.). Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 27, Defter-i Hâkânî Dizisi: II, Ankara.

Ekler

1. Resimler

Resim 1. Yavukluoğlu Külliyesi, Cami

Resim 2. Yavukluoğlu Külliyesi, avludan medrese odaları, rasathane

Resim 3. Tire, genel görünüm

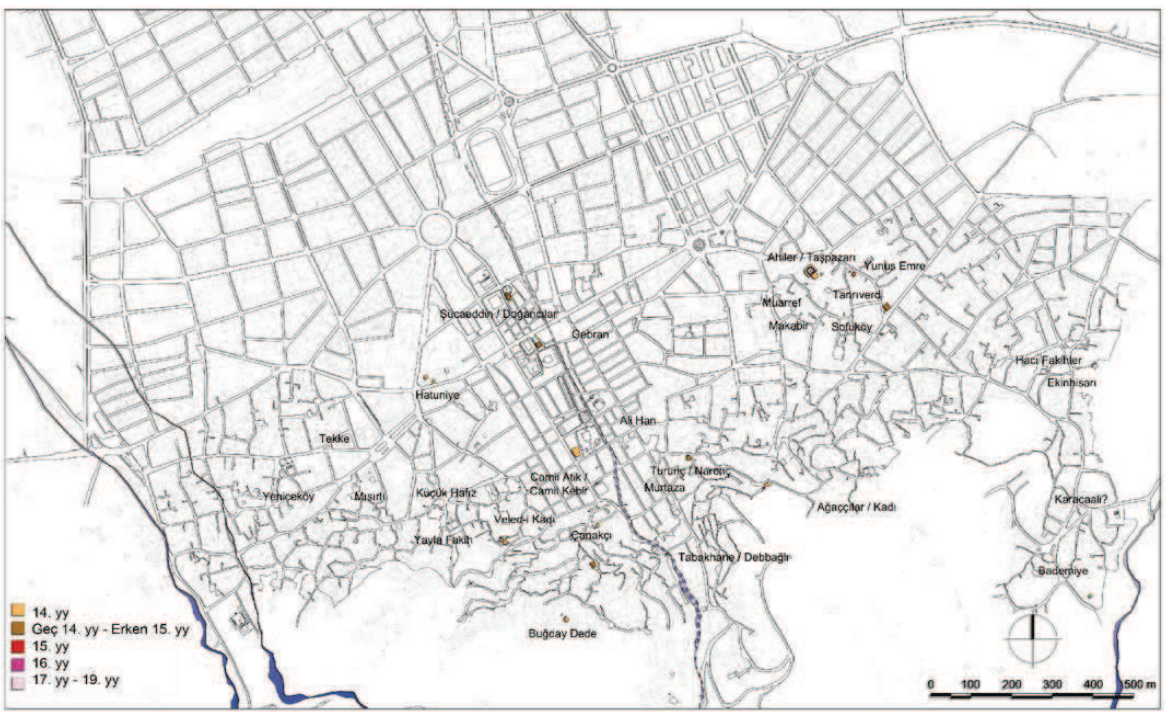
2. Şekiller

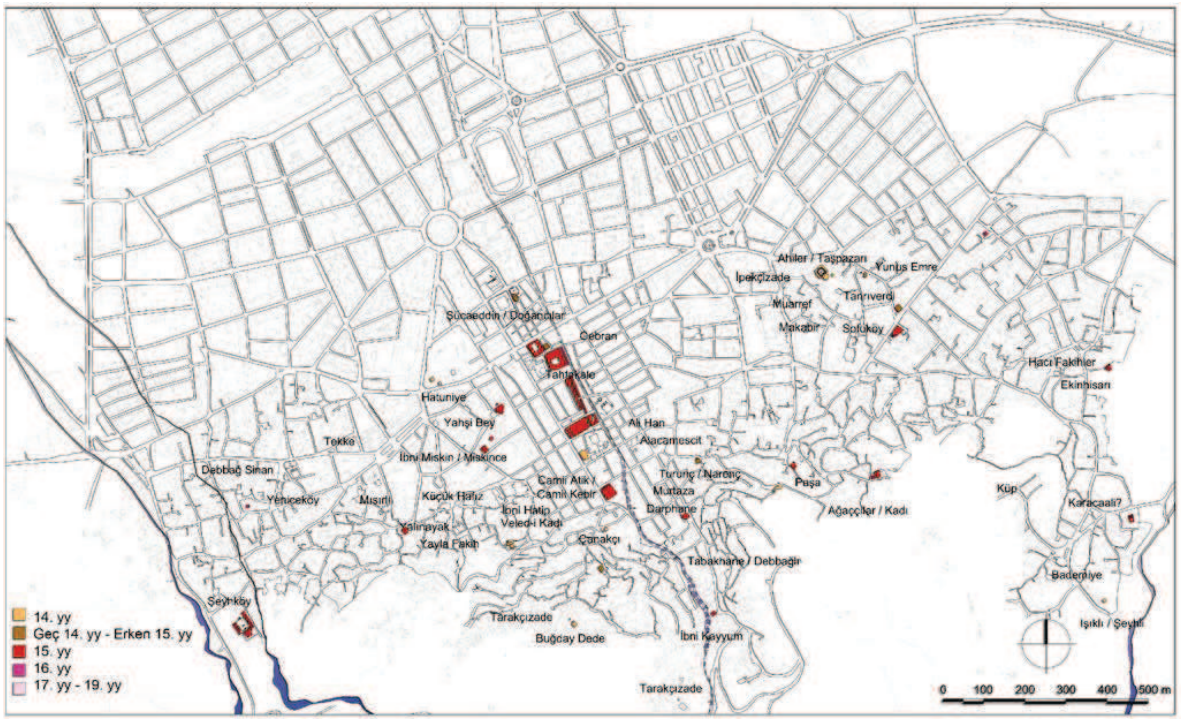
Şekil 1. Tire kent planı (yollar, topoğrafya ve yerleşim bölgeleri işlenmiştir)

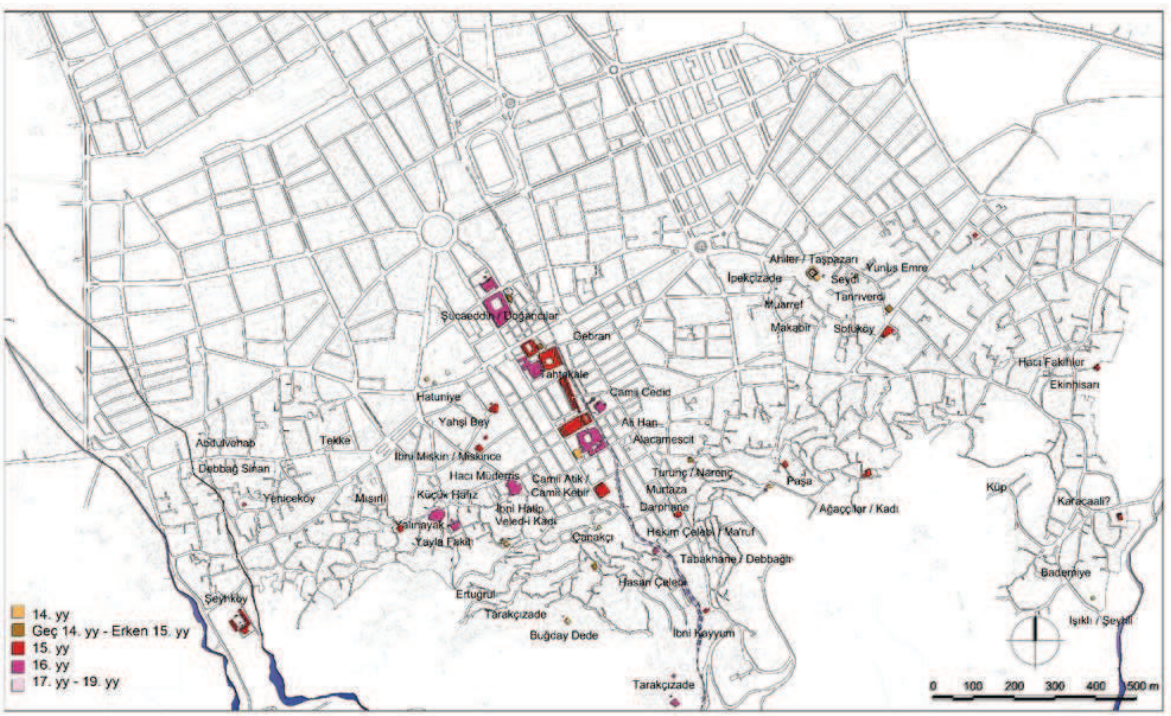
Şekil 2. Birinci Aydınoğulları döneminde mahallelerin dağılımı

Şekil 3. İkinci Aydınoğulları dönemi mahallelerin dağılımı

Şekil 4. Birinci Osmanlı dönemi mahallelerin dağılımı

Şekil 5. İkinci Osmanlı dönemi mahallelerin dağılımı